

Євгенія Сарапіна

Київські перехрестя політик пам'яті

Анотація. *Статтю присвячено локалізації політик пам'яті у просторі Києва. Це дослідження ґрунтується на розгляді текстів путівників по Києву від кін. XIX до початку XXI ст. – як вираження домінантних версій колективної пам'яті. Діахронний зріз аналізу дає змогу співставити спадковості та трансформації в означенні міського простору з загальними наративами минулого державних структур, складовою частиною яких він був протягом останніх ста п'ятдесяти років. Столичний статус міста дозволяє вважати поєднання елементів різночасових міфологем у сучасному наративі колективної пам'яті Києва відображенням загальної ситуації пострадянської України.*

Ключові слова: *колективна пам'ять, місто, політики пам'яті, міфологема, Київ, наратив.*

Локалізацію вважали одним з механізмів збереження пам'яті ще з часів античної мнемотехніки. Щодо колективної пам'яті, то тенденція до локалізації є універсальною для всіх типів спільнот: кожна група прагне створити й закріпити за собою місця, що є символами її ідентичності та опорними пунктами пригадування. Саме так стверджують свою присутність у просторі міста політики пам'яті. Як зазначає Р. Барт, людський простір завжди означений. Картографування останнього діє як стирання частини означників, як цензор, що нав'язує «об'єктивність» певному типу сигніфікації. Звісно, об'єктивність тут постає як одна з форм уявного (Barthes 1997: 166). Такою формою уявного є схвалений владою наратив, що закріплюється у просторі через створення мнемонічних позначок – реорганізацію міського середовища, зведення інтенційних та неінтенційних пам'ятників, написання текстів супроводу для прогулянок містом, що спрямовують сприйняття глядача в руслі домінантної версії колективної пам'яті.

Юрій Лотман (2002: 208-222) вважав, що символічна природа міста перетворює його на своєрідний механізм, що ніби «заново народжує своє минуле». Цей механізм реалізується через стійкість і повторюваність не лише об'єктів опису, а й їхнього символічного осмислення, що формує міфологему міста. Через тексти путівників розглянемо міфологеми міста Києва, спадковість і трансформація яких відображають зміни домінантних політик пам'яті від кінця XIX ст. до теперішнього часу.

Урбаністичний простір складається з елементів зі значенням і без, тому місто – це завжди альтернатива накладання позначених та непозначених елементів. Позначені елементи відображаються в путівниках і становлять одиниці кристалізації колективної пам'яті. Добір цих елементів та зміна їх інтерпретацій визначається змінами у владних версіях пам'яті. Так, у просторі сучасного Києва співіснують складові наративів трьох державних структур, частиною яких він свого часу був чи є – Російської імперії, Радянського Союзу та незалежної України.

Міфологема Києва як «Іерусалима землі руської» є його найдавнішою самопрезентацією, зокрема, у перших путівниках містом, створених як видання для прочан¹. Ця символічна модель перетворює Київ на сакральний простір з незмінною сутністю. Так, ще на початку ХХ ст. «охайні «європейські» вулиці з трамваями, автомобілями і святково вбраними будинками» часом сприймалися як анахронізм для міста, що мало б завмерти у «вічному теперішньому» Київській Русі з її сакральними пам'ятками. Оцінки подальших історичних подій залежать від їхнього впливу на становище східної церкви: час від розпаду Русі до Переяславської ради означають як «занепад», «розорення», «полон», «приниження» Києва (Захарченко, 1888: 2). Відповідно історія постає як наратив про боротьбу за православ'я. Уявленням про незмінність місцевої «землі обітованої» відповідають псевдовізантійські форми Володимирського собору на відміну від українського бароко, яке оцінюють як «неорганічне наслідування Заходу» (Шамуріна, 2006: 51). За висловом Ж. Батая (Bataille 1997: 20) «архітектура є вираженням сутності кожного суспільства», – тому закономірно, що архітектурні стилі будівель отримують від жителів міста та гостей різну оцінку залежно від того, як вони бачать вищезазначену «сутність». Для схвалених цензурою текстів про Київ загальним місцем була позитивна оцінка архітектури неовізантинізму, на зразок «Васнецов відродив візантійське мистецтво» (Путеводитель, 1890: 96). Як зазначала Р. Краусс (Krauss, 1979: 31), нове стає зручним, якщо його розглядати як таке, що розвинулося з форм минулого: таким чином відбувається редукування чужого в часі й просторі до знайомого. Відповідно історизм (архітектура стилів) працює з новим та відмінним, щоб якомога применшити новизну та пом'якшити відмінності: архітектура псевдо-візантійського стилю Києва, що перебуває в колоніальному статусі, презентується як продовження традицій Київської Русі, коли місто було центром незалежної держави.

З приходом радянської влади презентація Києва як сакрального центру стає неактуальною. Період 20-30х років був часом послідовного розриву спадковості й традиції, після якого роблять спробу «почати спочатку». На противагу Києву, який нещодавно був столицею УНР, столицею новоутвореного СРСР стає Харків. Перед поверненням столичного статусу Києву в 1934 році у місті організують кампанію з очищення простору від незапитаного новими референційними рамками минулого. Так, за даними Спілки воєвничих безвірників, з 12380 церковних будівель, які існували до 1917-го року, до 1936-го знищено 7341 (Вакулук, 2001: 70), оскільки вони не відповідали ідеалу соціалістичного міста.

В умовах реконцептуалізації національної ідентичності після проголошення незалежності мотив «Іерусалима землі руської» повертається в інтерпретації, що була вироблена народниками ХІХ ст. Йдеться про тезу, що протягом історії України «все національне життя зосереджувалось довкола церкви» (Щероцький 2008: 73). Цю формулу подає путівник К. Щероцького, написаний у 1917 році і виданий 1918 у період численних змін влад у Києві – єдиний путівник, що не проходив офіційної цензури. З 1991 року сакральні пам'ятки повертають релігійним громадам, а створені попереднім політичним режимом розриви у тканині міста закривають за допомогою реконструкцій. Зокрема, протягом 1999-2002 рр. було заново зведено Церкву Богородиці Пирогощої на Подолі, Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври, церкву Різдва Христового на Поштовій площі тощо. З точки зору історії чи мистецтва ці відбудовані споруди не мають цінності, а з погляду політик пам'яті вони є свідченням маскування розривів часу, від яких намагаються позбутись.

¹ Див.: *Киево-Печерская Лавра. Путеводитель по святым местам Киево-Печерской Лавры.* 1898. Киев: изд.-во Киево-Печерской Лавры.

Путеводитель к святыне Киева: С планом и видами г. Киева. 1891. Киев: Изд-во Киевского Свято-Владимирского братства.

Для офіційної риторики часів Російської імперії характерне поєднання мотиву «Геусалима землі руської» з міфологемою «матері міст руських», де Київ постає як місце, де «...виникла наша вітчизняна віра, державна організація і російська народність, тобто народилась і змужніла нинішня велич Росії» (Сементовский 1900: 23). У просторі міста синкретизм цих міфологем маркував відкритий у 1888 році пам'ятник Богдану Хмельницькому з двома написами: «Волимо під царя східного, православного» та «Богдану Хмельницькому – єдина неподільна Росія». У початковий період свого існування радянська влада в офіційній риторичі протиставляла себе політиці самодержавної Росії й намагалась створити окремий наратив свого походження, що ґрунтувався б на солідаризації з революційними рухами, починаючи від Спартака (Скельчик, 2008: 34). У путівниках першим і найбільшим розділом стає «Революційний Київ», що охоплює історію революційного руху від декабристів, кирило-мефодіївців і народників 60-80 рр. до «Українського Жовтня». Ці ментальні точки пам'яті у просторі міста означають меморіальні дошки на будівлях пов'язаних з відповідними подіями. Зміна референційних рамок відображається у переінтерпретації мнемонічних позначок створених минулим політичним режимом. Так, автори путівників 30-х рр. пишуть, що пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві було встановлено в часи розквіту російського націоналізму, а Хмельницький був будівничим «єдиної і неделимої Росії». Оскільки це було уособленням офіційного русифікаторського характеру, нова влада у 1919 та 1924 роках подбала про знищення початкових написів на пам'ятнику (Ернст, 1930: 334).

Проте вже з кінця 30-х СРСР стає свідомим правонаступником Російської імперії, а після Другої світової війни складається новий канон пам'яті, що інкорпорує царські завоювання і, як кожен імперський наратив, прагне закоренитись у якомога давнішому минулому, цим підтвердивши одвічність свого існування та легалізувавши претензії на майбутнє. Міфологема «матері міст руських» повертається у формі Києва як «колиски трьох братніх народів»: Київ є місцем «заснування країни» (тобто СРСР як спадкоємця Київської Русі), проте усі його досягнення були б неможливі без розвитку інших східнослов'янських народів. З 50-х років усі радянські путівники містом починаються зі штампю про «колиску» – Київ, що «проніс крізь віки славу історію, нерозривно пов'язану з історією нашої Батьківщини» (Мышко, 1954: 5). Репрезентована в радянських путівниках історія «дружби» народів сягає часів, коли Київ був «адміністративним центром полян», що підтримували тісні зв'язки з іншими слов'янськими племенами. Таким чином, тут йдеться про міфічний час становлення, а історичний час репрезентують як подальше існування того, що вже постало. Ян Ассман (2004: 80) називає це вічним теперішнім тоталітарних режимів.

Якщо дружба між «братніми народами» вважається такою, що існувала завжди, то діахронну основу наративу радянського канону пам'яті становить мотив боротьби у двох вимірах: «тривалої боротьби з загарбниками за возз'єднання братніх народів в єдиній державі» та «непримиренної боротьби з соціальним гнітом». Вважається, що остання розпочинається ще у XI – XII ст. з «посиленням феодалного гніту» в давньоруській державі, коли «маси Києва повставали проти пригноблених» (Мышко, 1954: 14). Згідно з утвореним канонам пам'яті створюються міські міфи. Наприклад, київські вищі навчальні заклади – університет Т. Шевченка, Політехнічний інститут – згадуються у путівниках з неодмінними розповідями про їх славне революційне минуле. Зокрема, «червоне забарвлення університетських стін символізує його героїчне минуле» (Даен, Позняк, 1976: 80) – про те, що червоний та чорний були кольорами ордену Св. Володимира, на честь якого було названо новозаснований університет за часів Російської імперії, жоден з радянських путівників не згадує.

Лінія боротьби з загарбниками за возз'єднання в одній державі виводиться від часів татаро-монгольської навали до «Великої Вітчизняної війни». Навіть структура представлення «першої» та кульмінаційної подій цього наративу аналогічна. Так, у 1240 році

«лише ціною великих втрат татаро-монгольським полчищам вдалось заволодіти містом» (Мышко, 1954: 14) – формулювання аналогічне до виправдання поразок 1941 року. Як відомо, події початкового періоду війни були табуйованими в офіційній культурі пам'яті про війну. Далі Русь рятує Західну Європу від знищення її кочівниками – знову паралелі з Великою Вітчизняною і Червоною армією як «визволителькою Європи». Внаслідок цього Київ занепадає, а Москва розвивається і «бореться за об'єднання усіх руських земель в одній державі і відстоювання своєї національної незалежності». Відповідно до цієї логіки, гідними пам'яті стають ті особистості та події, що сприяли тому, щоб «три братніх народи через віки пронесли почуття єдності, свідомість спільної історичної долі й прагнення до возз'єднання» (Мышко, 1954: 15). Так переозначається мета існування козацтва, кульмінацією якого стає діяльність Б. Хмельницького та Переяславська рада. Відповідно, пам'ятник Хмельницькому знову має нагадувати про возз'єднання з Росією як «здійснення вікових прагнень українського народу», а Софійська площа неодмінно означається як місце присяги киян на вірність московському царю.

Наріжним каменем радянської політики пам'яті стає Друга світова війна як Велика Вітчизняна, оскільки вона поєднує всі наявні міфологеми колективної пам'яті в одній події. Це боротьба проти іноземних загарбників за існування в межах однієї держави, перемога якої ствердила перевагу над капіталістичним способом життя та зміцнила «дружбу і братерство народів СРСР». Уособленням цього є, зокрема, створений у 1967 року в парку «Перемога» у Києві «Журган безсмертя», насипаний із землі, привезеної з солдатських і партизанських могил на території України, СРСР, та інших соціалістичних країн Європи (Холодков, 1988: 225). У 1957 році облаштовують парк Слави з нагоди перезахоронення тут генералів – героїв оборони Києва. Він стає місцем ритуального поклоніння, з Могилою невідомого солдата й покладанням квітів до Вічного вогню під час свят та молодятами на весіллях. Фотографії цих моментів вшанування демонструє більшість путівників. А 1961 року Київ отримує статус міста-героя.

До 70-х років складається ціла «Естафета героїки», що у граніті та бронзі – меморіальних дошках і пам'ятниках – створює у просторі міста мнемонічні позначки про дні революції і громадянської війни, перші п'ятирічки та боротьбу проти німецько-фашистських загарбників. «Вони втілюють зв'язок часів, наступність поколінь, славному естафету революційних, бойових і трудових традицій», – каже путівник 1976 року (Даєн, Позняк, 1976: 21). Таким чином, узвичаєні в СРСР ритуали вшанування пам'яті створювали героїчний наратив: далекі прашури презентувались як борці за возз'єднання «братніх народів», ветерани виступали як герої війни проти загарбників, робітники – як герої праці. Так стверджувалась ідентичність суспільства радянських людей – держави героїв, громадяни якої мали наслідувати своїх попередників і виконувати обов'язок змагатись за майбутнє комунізму.

Від 1991 року міфологема «колиски трьох братніх народів» стає неактуальною разом з телеологією побудови комунізму. З кінця 80-х рр. починається процес заповнення «білих плям» нещодавнього минулого, пов'язаних з масовими вбивствами та злочинами проти людства. Здавалося б, теми пронизаного насиллям минулого якнайменше співвідносяться з тематикою такого видання як путівник. Проте, у Києві виходять путівники, розраховані радше не на туриста, а на місцевого жителя, якому пропонують побачити нові означення звичного для нього міського простору. Зокрема один з путівників прагне «подати сучасну інтерпретацію тим подіям, які раніше в історіографії висвітлювались тенденційно, або й зовсім необ'єктивно» (Вакулюк, 2001: 2). Автор проводить свого читача місцями, що не існували в офіційній карті пам'яті Києва радянського періоду: Бабиним Яром, простором Куренівської трагедії, Биківнею та місцями, де були споруди, знищені радянською владою в рамках кампанії 30-х років та Другої світової війни, коли, за риторикою путівника,

«керівництво Червоної армії «захищалося» від фашистів київськими святинями» (Вакулук, 2001: 63).

Протилежним явищем до політично ангажованих путівників можна вважати популярність жанру гідів для киян. Видавництва називають їх «культурологічними путівниками» і позиціонують аудиторію як «киян і всіх небайдужих до міста». Кожен такий путівник присвячено одній з історичних вулиць Києва². Ці видання заміщують відсутню комунікативну пам'ять жителів міста. Усе, що за традиційного перебігу подій функціонує як усна пам'ять – локальні оповідки, історії мешканців, місцеві анекдоти – у пострадянському Києві стають частиною культурної пам'яті, що передається через письмо, оскільки внаслідок соціальної політики та політик забуття часів СРСР спадковість комунікативної пам'яті було порушено. Для таких текстів характерна байдужість до співвідношення подій «непомітного повсякденного» міста з державними версіями колективної пам'яті. Це своєрідна приватизація минулого та надання переваги місцевим дрібним наративам, що відбувається на тлі того, як метанаративи минулого розпадаються на переконструйовуються по кілька разів за життя одного покоління.

Загалом, більшості путівникам часів незалежності притаманний нейтральний опис подій минулого: автори не формулюють причинно-наслідкових зв'язків між подіями, а для кривавих сторінок історії використовують опис за допомогою безособових форм. Така обережність формулювань нагадує про те, що наративи колективної пам'яті Києва як столиці України прямо залежні від загальнодержавного наративу. Тож у просторі міста не можуть з'явитись інтенційні пам'ятники, які б означували події, що викликають суспільну полеміку й не отримали оцінки з боку державної політики пам'яті. Так, у центрі Києва поруч з Могилою невідомого солдата у 2008 р. зводять Меморіал пам'яті жертво голодоморів в Україні, оскільки на той момент питання визнання голодомору було частиною державної політики тодішньої влади. Натомість інші дискусійні питання у публічному просторі столичного міста лишаються у зоні умовчання. Це стосується радянського періоду загалом. Так, сімдесят років існування Києва у складі СРСР у путівниках часів незалежності втілює незначна кількість відібраних мнемонічних позначок: Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років", парк Вічної Слави, Хрещатик та адміністративні будівлі. Це не означає, що з урбаністичного простору Києва зникло чи було фізично стерто більшість слідів недавнього минулого, хоча «стирання» справді торкнулось низки пам'ятників і меморіальних дошок, що в радянський період були у переліку першочергових для огляду. Це є радше свідченням того, що споруди радянського періоду не входять до самопрезентації міста, а сам період Радянського Союзу не було переозначено в межах жодної з міфологем, що побутують нині й організують сучасні наративи про минуле.

Після 1991 року міфологемою, що структурує добірку місць у Києві та означення пов'язаних з ними подій, стає теза про «державотворницькі прагнення волелюбного народу України» (Бірюльов, 2001: 14). Так, один з путівників на початку наводить цитату з М. Грушевського «Звідки пішла назва українців?», що відображає тезу Б. Андерсона (2001: 21-23) про культурні конструкції національного, адже історична новочасність націй

² Див.: Грузін, В. М. (Упор. і ред.) 1997. *Хрещатик: культурологічний путівник*. Серія "Історія однієї вулиці" у 4 т., т.1. Київ: Амадей

Грузін, В. М. (Упор. і ред.) 1999. *Володимирська: культурологічний путівник*. Серія "Історія однієї вулиці" у 4 т., т.3. Київ: Амадей.

Грузін, В. М. (Упор. і ред.) 2010. *Прорізна. Ярославів вал: культурологічний путівник*. Серія "Історія однієї вулиці" у 4 т., т.4. Київ: Амадей.

Ковалинський, В. 2001. *Путеводитель по Андреевскому спуску*. 2-е изд. доп. Київ: Плеяды. Прогулки по Киеву.

Рибаків, М. О. 2007. *Вулиця архітектора Городецького: іст.–краєзн. нариси*. Київ: Фенікс.

Шленський Д. В. 1998. *Андреевский спуск: культурологический путеводитель*. Серія "История одной улицы" в 4 т., т.2. К.: Амадей.

суперечить їхній суб'єктивній стародавності в очах її представників. Тривалість у часі національного пов'язують з мовою, національними інституціями, «національним характером», релігією, територією, питаннями спадку та походження. Через конструкцію нації переозначаються чільні події минулого, а Київ називають містом-феніксом, що відроджувався після кожного захоплення чужинцями. Уся історія від часів занепаду Київської Русі і до розпаду СРСР постає як низка перемог і поразок на шляху до незалежності 1991 року, і цей наратив вписують в загальну історію Заходу. Так, один з путівників подає хронологічну таблицю, де співставлено «хроніку Києва» і «всесвітню хроніку». Остання представлена переважно подіями з історії Західної Європи. Наприклад, хрещення Русі відбулось одночасно з хрещенням Норвегії; Київ отримав Магдебурзьке право одночасно з утворенням Флорентійської республіки; Люблінська унія відбулась у той же рік, що й Варфоломійська ніч у Парижі; урочистий в'їзд Б. Хмельницького до Києва співпав з початком Фронди у Франції; указ Миколи II про скасування української преси – з початком Першої світової війни; голодомор – з приходом до влади фашистів у Німеччині тощо (Курус 2010: 24-37). Як зазначає Д. Хапаєва (2007: 85), уявлення про Захід як довершене суспільство сформувалась серед інтелігенції ще у 1960-х і поступово перетворилась на символ заперечення усього радянського. Відповідно період існування СРСР розглядається як відхилення від «магістрального шляху розвитку людства» після приходу більшовиків. Йдеться про символічне заперечення права радянського минулого на існування, сприйняття його як «розпаду зв'язку часів», часу втраченого. Ця відмова від почуття власного зв'язку з ним поєднується з бажанням ствердитись як частина Заходу, а не як його гетто.

Загалом, відбувається повернення до наративу українських національних рухів XIX – початку XX ст. Сто років тому така версія колективної пам'яті відігравала «контрапрезентну» функцію, тобто звільнення через пам'ять про минуле. Вона пов'язана з відчуттям недовіри теперішнього і зверненням до минулого, яке набуває ознак героїчної епохи. Ці розповіді примушують побачити теперішнє у іншому світлі – виявити втрачене, зникле, витіснене, те, чого бракує, і показати провалля між «колись» і «зараз». З такою риторикою К. Щероцький (2008: 180) у 1917 році звертається до доби бароко, пише про «широкі маси, що були 300-200 років тому неслуханно культурнішими за теперішнього забитого й неосвіченого, завдяки обрусінню, населення України». Тут теперішнє підривається у своїх основах порівняно з минулим, яке характеризують як більш величне. Зазвичай такі використання пам'яті виникають у перехідні епохи, оскільки контрапрезентна міфотворика може набувати революційного характеру, особливо в умовах чужоземного панування, адже в такому випадку оповіді про давнину не обґрунтовують наявну ситуацію, а ставлять її під сумнів і закликають до змін (Ассман, 2004: 84-85).

Проте використання наративу про «державотворницькі прагнення» після 1991 року перетворює колишню контрапрезентну функцію на телеологію, що досягла мети й таким чином завершилась. На відміну від радянських міфологем, що присвоювали минуле та водночас колонізували майбутнє на невизначений строк, сучасний український наратив втрачає здатність до структуризації колективної пам'яті після здобуття незалежності. Невипадково навіть найновіші путівники по Києву не містять згадок про події чи екскурсійні об'єкти, що стосувались би часу після 1991 року. М. Оже (1995: 135) називає кінець XX ст. кризою сенсу, оскільки XX сторіччя з його світовими війнами, тоталітарними режимами, спробами геноциду проілюструвало неспроможність концепції історії як неперервності еволюційного прогресу, а сумнів інтелектуалів, який називають кінцем метанаративів, поглибився трагічним досвідом недавньої історії. Крім того, для українського досвіду притаманні надкороткі цикли виробництва й відкидання версій колективної пам'яті. Ці версії змінюються з кожним президентом і мало не кожним міністром освіти, тож строки їх побутування недостатні ні для складання, ні для усталення й прийняття їх суспільством. Як наслідок, жодна з цих версій не отримує легітимації часом, яка б дозволила стерти процес

вироблення традицій. Таким чином, стає експліцитною формула П. Нора (1999: 49) про те, що «місця пам'яті» – це не те, про що згадують; це те, де працює пам'ять.

Використана література

1. Андерсон, Б., 2001. *Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Київ: Критика.
2. Ассман, Я. 2004. *Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*, пер. с нем. М.М. Сокольской. Москва: Языки славянской культуры. Серия "Studia Historica"
3. Бірюльов, Ю. (Ред.) 2001. *Київ = Kyiv. Туристичний путівник*. Львів: Центр Європи.
4. Вакулюк, П.Г. 2001. *Путівник по історичних об'єктах Києва*. Київ: Держ. ком. ліс. госп-ва України, Укр. Центр підгот., перепідгот. та підвищення кваліфікації кадрів ліс. госп-ва "Укрцентркадрліс".
5. Даен, Л.А., Позняк, П.И. (Уклад.) 1976. *Київ: короткий путівник*. Київ: Політвидав.
6. Ернст, Ф. (Ред.) 1930. *Київ: Провідник*. Київ. НКО – УСРР – Всеукр. АН. Ком. Святування 10-річчя.
7. Єсельчик, С. 2008. *Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*. Київ: Критика.
8. Захарченко, М.М. (Сост.) 1888. *Киев теперь и прежде. 988-1888*. Київ: Лито-тип. Кульженко.
9. Курус, І. (Гол. ред. кол.) 2010. *Київ: путівник*. Київ: Богдана.
10. Лотман, Ю.М. 2002. Символика Петербурга и проблемы семиотики города. *История и типология русской культуры*. Санкт-Петербург: Искусство, с. 208-222.
11. Мышко, Д. (Отв. ред.) 1954. *Киев. Справочник-путеводитель*. Київ: Госполитиздат УССР.
12. Нора, П. 1999. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти. У: Нора П., Озуф М., Пюимеж Ж, Винок М., /пер. с франц. Хапаева Д. под научн. ред. Копосова, Н./ *Франция–память*. Санкт-Петербург: изд-во С.-Петерб. ун-та, с. 17–50. (Новая петербургская библиотека. Коллекция "Память века").
13. Оже, М. 1995. Криза сенсу в сучасному світі /пер. з франц. Ключковська, Я./ *Філософська і соціологічна думка*. № 5-6, с.134–144.
14. *Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева*. 1890. Киев: Кульженко.
15. Сементовский, Н. 1900. *Киев, его святыни, древности, достопримечательности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников*. 4-е изд. Петербург: издание книгопродавца Н.Я. Оглоблина, тип. С.В. Кульженко.
16. Хапаева, Д. 2007. *Готическое общество: морфология кошмара*. Москва: Новое лит. обозрение.
17. Холодков, Ю.Н. (Авт. текста) 1988. *Киев: Что? Где? Как? Фотопутеводитель*. Київ: Мистецтво.
18. Шамуріна, З. 2006. *Київ: репринтне відтворення видання 1912 року*. (1912 Москва: Изд. Т-ва "Образование") Київ: ПВП "Задруга".

19. Щероцкий, К. В. 2008. *Киев: путеводитель: репринтное воспроизведение издания 1918 года.* (1918 Київ: Фото-лито-типографія "С.В. Кульженко") Киев: Книга Роду.
20. Barthes, R. 1997. Semiology and the Urban. Neil Leach (Ed.) *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory.* London: Routledge, pp. 166-172.
21. Bataille, G. 1997. Architecture. Neil Leach (Ed.) *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory.* London: Routledge: Taylor & Francis Group, pp. 20-21.
22. Krauss, R. 1979. Sculpture in the Expanded Field. *October.* The MIT Press, Vol. 8, Spring, pp. 30-44.